

'Hulde aan onze kranige architecte!' De opkomst van de eerste vrouwelijke architecten van Nederland.

Erica M. Smeets-Klokgieters

Samenvatting

Hoe deed de professioneel opgeleide vrouw haar intrede in het architectenvak in Nederland? Deze vraag vormde de hoofdvraag van mijn onderzoek. Naast het 'hoe' was mijn onderzoek erop gericht alle vrouwen in kaart te brengen die in de periode van 1905, toen de opleiding bouwkunde aan de toenmalige TH in Delft van start ging, tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog hun academische architectenopleiding in Nederland met goed gevolg afrondden.

Dat Margaret Staal-Kropholler nog steeds wordt beschouwd als eerste en - tot halverwege de vorige eeuw - enige vrouwelijke architect van Nederland, behoeft nuance. Toen de ongediplomeerde Staal-Kropholler haar eerste werk in 1917 realiseerde, voltooide in datzelfde jaar Grada Wolffensperger als eerste vrouw haar universitaire studie bouwkunde. Na Wolffensperger volgden nog twintig vrouwen die hun architectenstudie voor 1946 voltooiden. Een deel van hen doorliep een succesvolle loopbaan. Het is opvallend dat de geschiedschrijving de meesten van deze vrouwelijke architecten niet voor het voetlicht heeft gebracht.

Opkomst van de vrouw in nauw aan de architectuur gerelateerde disciplines

De opkomst van de vrouw in nauw aan de architectuur verbonden disciplines laat zich niet één op één vergelijken met die van de vrouwelijke architecten. Legden vrouwen zich op het vlak van de vormgeving in eerste instantie toe op ambachten als kunstnaaldwerk en weven, aan het begin van de twintigste eeuw gingen enkelen onder hen zich geleidelijk richten op domeinen als meubelontwerp en binnenhuisarchitectuur. In tegenstelling tot architectuur werd woninginrichting - zelfs door mannelijke vakgenoten - geaccepteerd als een domein dat ook door vrouwen uitgeoefend kon worden. Voor deze beroepen bestond nog geen specifieke vakopleiding. De begrenzing van de disciplines was dan ook niet scherp: architecten of meubelmakers bijvoorbeeld begaven zich eveneens op dit terrein. De vier vrouwen die voor dit onderzoek de meest relevante groep vormden om de opkomst van de vrouwelijke architecten in perspectief te plaatsen, waren werkzaam in meubelontwerp, binnenhuisarchitectuur of beide en wisten in hun onderhoud te voorzien. Zij waren succesvoller dan de vrouwelijke architecten in het vinden van wegen om hun werk te promoten, zoals op tentoonstellingen van de vakvereniging VANK, via - mannelijke - vakgenoten of door samenwerking met commerciële bedrijven.

Een twintigtal vrouwen richtte zich in de eerste decennia van de twintigste eeuw op de tuinarchitectuur. Een opleiding tot tuin- of landschapsarchitect in het hogere of universitaire onderwijs bestond voor 1945 niet. Al was het uitvoerende zware werk, evenals bij de bouw, in handen van mannen, het beeld van de vrouw achter de tekentafel met haar gevoel voor bloemen, kleur en vorm werd gemakkelijker geaccepteerd. Van echte weerstand tegen toetreding van vrouwen tot typisch mannelijke beroepen, zoals dat van de architect, lijkt hier nauwelijks tot geen sprake te zijn geweest. Vrouwen als Mien Ruys, Jeanette van Zijdveld en Iep Faber werkten zelfstandig en wisten, evenals hun vrouwelijke vakgenoten in de binnenhuisarchitectuur, door middel van publicaties en netwerken - Ruys was bestuurslid van de Bond van Nederlandse Tuinarchitecten - hun werk te promoten.

De opleiding

De 21 vrouwen die in genoemde periode hun studie bouwkunde (TH) of bouwkunst (VHBO) voltooiden, kozen voor een beroep dat op voorhand al weinig perspectief bood. Al deze vrouwen werden in hun keuze om te gaan studeren gesteund door hun ouders, voornamelijk afkomstig uit gegoede milieus, maar die zelf geen architect waren. Een dergelijke progressieve houding jegens hun dochters is opmerkelijk, gezien de toen gangbare maatschappelijke opvattingen dat de vrouw thuis haar dienende rol te vervullen had ten behoeve van echtgenoot en gezin. Lag de keuze voor een academische studie voor een vrouw dus al niet voor de hand, de uitoefening van het architectenberoep dat als typisch mannelijk stond aangemerkt, was nauwelijks denkbaar. In weerwil van deze tegenkrachten, die zich ook bij de twee genoemde opleidingen duidelijk manifesteerden, kozen deze 21 vrouwen ervoor de architectenopleiding te volgen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat er een werkelijke wens bestond om architect te worden.

Zowel de TH in Delft als het VHBO in Amsterdam droeg uit dat vrouwen niet geacht werden de architectenopleiding te volgen. Een aantal hoogleraren van de TH gaf gedurende de opleiding openlijk blijk van een antihouding jegens vrouwelijke studenten. Dit kwam onder meer tot uiting in de bejegening tijdens colleges en praktijklessen en de advisering over het al dan niet voortzetten van de studie. Opmerkelijk is dat de enkele vrouwen die, op hogere leeftijd, op hun studietijd terugkeken, aangaven dat zij daarentegen geen negatieve houding hadden ondervonden van hun mannelijke medestudenten. Deze beschouwden de aanwezigheid van vrouwelijke studenten kennelijk (nog) niet als potentiële concurrentie op de arbeidsmarkt. Gesteld kan worden dat het vrouwelijke aandeel in ieder geval getalsmatig geen reële bedreiging vormde: van de totaal 81 ingeschreven voltijdstudentes bouwkunde aan de TH tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog studeerden er negentien af. Zij mochten zich bouwkundig ingenieur noemen.

Binnen de onderzoeksperiode behaalden slechts twee vrouwen hun VHBO-einddiploma. De toelatingseis van minimaal twee jaar praktijkervaring maakte het voor vrouwen vrijwel onmogelijk om aan de opleiding deel te nemen, wat precies ook het doel van deze regeling was. 27 Jaar na de oprichting van het VHBO behaalde Koos Keegstra als eerste vrouw haar bouwkunstdiploma in 1936. Hoewel een VHBO-gediplomeerde werd beschouwd als iemand van architectonisch kunnen, mocht Keegstra - en later evenmin Lotte Stam-Beese - de architectentitel formeel niet voeren. Discussies in die jaren hadden ertoe geleid dat het VHBO niet als volledige architectenopleiding werd erkend waardoor het VHBO-diploma niet titelwaardig was.

Dat de studie aan de TH een aantal van de vrouwen zwaar viel, blijkt uit de studieduur die in sommige gevallen opliep tot meer dan het dubbele van de vijfjarige opleiding. Het is niet ondenkbaar dat dit deels te maken had met de genoemde bejegening en beoordeling door hoogleraren. Daarnaast is het aannemelijk dat er van deze vrouwelijke studenten, hoewel door hun ouders gestimuleerd tot deze studie, ook taken binnen het huishouden en gezin werden verwacht. Een aantal van hen bleef gedurende de studie in het ouderlijk huis wonen. Voor Riné Boérée bijvoorbeeld, die dertien jaar over haar studie deed, moet het consequenties hebben gehad, toen haar moeder tijdens haar studie overleed en zij met haar vader en jongere zus achterbleef.

Van enkele vrouwen uit de onderzoeksgroep kwam naar voren dat zij, evenals destijds een groep mannelijke medestudenten, het opleidingsprogramma aan de TH als conservatief ervaarden, waarin alleen aandacht was voor de traditionele bouwkunst. Het hooglerarencorps stond er allerminst voor open om de studenten kennis te laten maken met nieuwe architecturale stijlontwikkelingen of bouwtechnieken. Ook het VHBO lag onder vuur van aanhangers van het Nieuwe Bouwen die vonden dat deze architectuurstroming binnen het docentencorps onvoldoende vertegenwoordigd was.

De beroepspraktijk

Van de 21 vrouwelijke gediplomeerde architecten oefenden er dertien hun beroep uit. Vijf vrouwen werkten samen met hun echtgenoot op het eigen architectenbureau. Zeven vrouwen die ongehuwd bleven maakten carrière bij de overheid. Een dergelijke functie bood hen niet alleen financiële zekerheid, maar gaf de meesten ook de mogelijkheid om zich binnen het vakgebied verder te ontplooien. Zo specialiseerden zij zich in domeinen als stedenbouwkunde, planologie of landschapsarchitectuur, zonder hiervoor specifiek te zijn opgeleid en waarmee ze zich als enige vrouw tussen de mannelijke collega's onderscheidden. Riné Boerée doorliep een uitzonderlijke carrière door zich te specialiseren in constructies van gewapend beton, waarmee zij zich onmisbaar maakte bij de Genie. Het onderzoek wees uit dat enkele vrouwen geprobeerd hebben een eigen architectenpraktijk op te bouwen. Slechts één vrouw, Wil Jansen, slaagde erin zelfstandig een eigen praktijk te voeren met een substantiële orderportefeuille. Geen van de vrouwelijke architecten werd partner op een architectenbureau. Het komt mij voor dat een vrouwelijke associé qua opleidingsniveau haar vakgenoten naar de kroon zou steken en ook om die reden niet werd toegelaten. Lang niet alle zittende mannelijke architecten hadden destijds een academische opleiding doorlopen. De acht resterende vrouwen uit de onderzoeksgroep, allen bouwkundig ingenieur, oefenden hun beroep (nagenoeg) niet uit wegens huwelijk of omdat ze gewoon niet aan werk binnen hun vakgebied konden komen, zoals Grada Wolffensperger. Sommigen vonden een baan als administratief medewerker of in het onderwijs en één werd actief in de politiek.

Het onderzoek maakt duidelijk dat de uitoefening door vrouwen van het door mannen gedomineerde architectenvak verre van vanzelfsprekend was. Dit ondervonden de vrouwelijke studenten aan de TH reeds bij het zoeken naar een stageplek op architectenbureaus, waar men niet of nauwelijks genegen was een vrouw binnen de gelederen toe te laten. Eenmaal afgestudeerd, vonden enkele vrouwelijke bouwkundig ingenieurs kortstondig werk op een architectenbureau, in tijdelijke functies, met werkzaamheden die ver onder hun niveau lagen. Binnen de architectenwereld was het bepaald ondenkbaar dat vrouwen gesprekken met aannemers zouden voeren of zich op de bouwplaats zouden vertonen. De samenwerkingsmodellen van de meeste architectenechtparen daarentegen vertonen een verrassend geëmancipeerd beeld, waarbinnen de vrouwelijke partners zich ruimschoots konden ontwikkelen. Hoewel door een praktijk aan huis vermenging met huishouden en gezin voor de vrouw eerder voor de hand lag, was het soms zelfs de echtgenoot die aandrang op een gezamenlijke praktijkvoering. Het gelijkwaardige samenwerkingsmodel toont aan dat deze getrouwde vrouwelijke architecten niet leunden op de naam en faam van hun echtgenoot, maar zeer wel in staat waren hun eigen loopbaan vorm te geven, die succesvol verliep. Dat de echtelieden elkaar bij het werk inspireerden of beïnvloedden is zeer wel denkbaar.

Het repertoire

In tegenstelling tot de verwachting dat opdrachten aan vrouwelijke architecten zich tot het interieur zouden beperken, realiseerden deze vrouwen een typologisch breed oeuvre. Interieur- en meubelontwerp behoorden deels tot het repertoire, echter het ontwerpen van gebouwen vormde het meest essentiële deel van de opdrachtenportefeuille. Vooral de wederopbouw creëerde hiervoor kansen. Binnen de woningbouw bijvoorbeeld pasten de vrouwelijke architecten nieuwe typen woningen toe of woonvormen bedoeld voor nieuwe typen bewonersgroepen. Verrassend is dat enkelen zich verdienstelijk maakten binnen de utiliteitsbouw, voor opdrachtgevers het minst voor de hand liggende domein om door vrouwelijke architecten te laten betreden.

Het onderzoek bracht aan het licht dat het voortgebrachte oeuvre van de vrouwelijke architecten voornamelijk het gedachtegoed van het Nieuwe Bouwen omarmt. Een aantal van hen verkeerde - soms samen met hun architect-echtgenoot - in avant-gardistische kringen, wat moet hebben bijgedragen aan de vorming van geheel andere, moderne architecturale opvattingen dan die hen tijdens de opleiding waren bijgebracht. Zij zullen die kringen ook zelf hebben opgezocht vanuit een drang naar vernieuwing. Daarnaast speelden de naoorlogse sociaal-economische omstandigheden een belangrijke rol bij het maken van andere keuzes, zoals nieuwe gestandaardiseerde bouwtechnieken en -materialen, noodzakelijk om efficiënt te kunnen bouwen.

De sobere vormtaal van het Nieuwe Bouwen zien we terug in het overgrote deel van het oeuvre van deze moderne vrouwelijke architecten. Zij waren wars van overbodige decoratieve elementen en stonden een strakke verschijningsvorm voor, een architectuurstijl die eerder mannelijke connotaties opriep. Het vormenrepertoire ging gepaard met nieuwe industrieel vervaardigde bouwmaterialen als staal, glas en beton. Degelijk en duurzaam bouwen was voor een aantal vrouwelijke architecten een belangrijk uitgangspunt.

In hun ontwerpen namen de vrouwelijke architecten rationeel doordachte, functionalistische plattegronden op en drukten hier een eigen stempel op door toepassing van praktische en huishoudelijke inzichten. Die inzichten werden mede ingegeven door actieve deelneming aan organen als de VrouwenAdviesCommissie (VAC), opgericht door vrouwen om deel te kunnen nemen aan het discours over goede naoorlogse woningbouw. Dit vanuit de gedachte dat de aan huis gebonden huisvrouw bij uitstek geschikt was om aan te geven aan welke praktische eisen een woning moest voldoen. Dit was een opmerkelijke stellingname die niet in lijn lag met de emancipatiestrijd die vrouwen voerden om zich juist aan dat rolbevestigende stigma te onttrekken.

Nevenactiviteiten: beroeps- en belangenverenigingen

Nagenoeg alle vrouwelijke bouwkundig ingenieurs werden na hun studie aan de TH lid van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs, waar ze als vrouw welkom waren en zich daar te midden van gelijkgestemden eerder op hun plaats voelden dan bij de Bond van Nederlandse Architecten, waarvan alleen Ko Mulder in die tijd lid werd. Enkele vrouwen waren actief in vrouwenbelangenverenigingen en adviesorganen. Zij profiteerden van deze nevenactiviteiten voor hun eigen professionele ontwikkeling, zoals Wil Jansen. Het leverde haar zelfs een belangwekkende opdracht op.

De media

De eerste vrouwelijke architecten stonden nauwelijks in de publiciteit. Tijdens de economisch moeilijke jaren dertig waren diverse vrouwen niet actief in het architectenvak door gebrek aan banen of opdrachten. Enkel behaalden enige publiciteit door deelname aan prijsvragen, waarbij hun inzending soms werd aangezien en beoordeeld als door een mannelijke architect ontworpen. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwamen vrouwelijke architecten in de belangstelling te staan van de pers, zij het beperkt. Op enkele uitzonderingen na publiceerden zijzelf weinig tot geen artikelen over hun werk of vakgebied. Omdat niet bekend is welk percentage van de mannelijke architecten publiceerde, valt hier ook geen vergelijking te maken. Wel is het aannemelijk dat vrouwen voor het schrijven van publicaties, naast hun beroepsuitoefening en de verzorgende taken voor gezin en huishouden, simpelweg geen tijd hadden. De meeste vrouwen vertoonden een zekere bescheidenheid die vaak gepaard ging met een vorm van dankbaarheid dat zij hun beroep konden

uitoefenen, waarmee zij tevreden waren. Deze vrouwen voelden kennelijk geen noodzaak zich te manifesteren en waren liever buiten de schijnwerpers en binnen de eigen gelederen actief.

Tot besluit

Dat deze 21 vrouwen die de onderzoeksgroep vormden hun opleiding wisten te voltooien en dat een aantal van hen een succesvolle loopbaan wist op te bouwen in een tijd waarin dat niet voor de hand lag, bracht mij ertoe de tekst van een gelukstelegram, gericht aan Wil Jansen ter gelegenheid van haar afstuderen, te laten gelden voor alle vrouwen uit dit onderzoek: ***'Hulde aan onze kranige architecte!'***.

Met mijn onderzoek hoop ik een bijdrage te hebben geleverd aan de geschiedschrijving van de architectuur. Voor wat betreft het vrouwelijke aandeel daarin zijn nog tal van onderwerpen nader te onderzoeken. Zo is het omvangrijke geïnterviewde archief van Koos en Joop Pot-Keegstra in HNI nog een rijke bron voor nader onderzoek. De verschillende, vooral lokale archieven van de diverse VAC's vormen een ander interessant onderwerp dat meer inzicht kan bieden in de adviesrol van vrouwen in de woningbouw.